

Katarzyna Konopka

Uniwersytet w Białymstoku
ORCID: 0000-0003-1758-2185

**PANDEMIA DEZINFORMACJI –
PRAWNO-PSYCHOLOGICZNY PUNKT WIDZENIA WOBEC
INTERNETOWYCH RUCHÓW ANTYSZCZEPIONKOWYCH I ALTMEDOWYCH**

| Abstrakt

Nowości, zwłaszcza gdy chodzi o dziedzinę ochrony zdrowia, od początku wzbudzały kontrowersje, objawiające się m.in. powstawaniem ruchów z przedrostkiem „anty” w nazwie. Nie może więc dziwić, że również w obecnej sytuacji pandemii i dużej dynamiczności zmian przepisów prawnych pojawiła się liczna grupa osób, które kwestionują słuszność lub prawdziwość szczepień bądź samej pandemii COVID-19 – jednakże, biorąc pod uwagę potęgę narzędzi, jakimi są Internet oraz *social media*, grupa ta uzyskała szeroką płaszczyznę wypowiedzi oraz dużą grupę odbiorców jej komunikatów.

Polaryzacja poglądów na tzw. kontrowersyjne tematy nie jest zjawiskiem, którego nie można uzasadnić, jednakże jeśli w grę wchodzi tematyka zdrowia publicznego, denializm naukowy jest szczególnie niepokojący. Brak reakcji na negowanie osiągnięć oraz faktów nauki może mieć negatywny wpływ na kształtowanie społecznych postaw, zwłaszcza wobec tematów takich jak szczepienia. Jednocześnie stosowanie samych prawnych środków przymusu aparatu państwowego bez próby dogłębnej analizy źródła tego problemu, często wynikającego ze schematu działania ludzkiego mózgu oraz natury tego, jak działamy jako członkowie społeczeństwa, wydaje się być niewłaściwym podejściem.

W swojej pracy analizuję prawne środki, jakie są możliwe do podjęcia w odniesieniu do ruchów antyszczepionkowych i altmedowych, oraz staram się wyjaśnić

na płaszczyźnie socjopsychologicznej, dlatego społeczeństwo jest i staje się coraz bardziej podatne na denializm naukowy.

- Słowa kluczowe: szczepionki, dezinformacja, fake news, teorie spiskowe, zdrowie publiczne, COVID-19.

| Abstract

Innovations, especially in the field of health care, have always been controversial, which has been made particularly apparent, among other things, in the emergence of movements with the prefix “anti” in their names. It comes as no surprise, therefore, that even in the current situation of a pandemic and dynamic changes in legislation, a large group of people has emerged who question the validity or veracity of vaccinations or the COVID-19 pandemic itself. Using the power of tools such as the Internet and social media, this group has gained a wide platform for expressing their views and a large audience for their messages.

Polarization of views on so-called controversial topics is not an unjustifiable phenomenon, but when it comes to public health issues, scientific denialism is particularly troubling. Failure to respond to the denial of the achievements and facts of science can have a negative impact on the formation of social attitudes, especially toward topics such as vaccination. At the same time, using legal coercive measures of the state apparatus alone, without attempting an in-depth analysis of the source of this problem, often stemming from the pattern of human brain activity and the nature of how we act as members of society, seems to be the wrong approach.

In my paper, I examine the possible legal measures that apply to the anti-vaccine and alt-med movements and try to explain on a sociopsychological level why society is and is becoming increasingly susceptible to scientific denialism.

- Keywords: vaccines, disinformation, fake news, conspiracy theories, public health, COVID-19.
-

Wstęp

Świat, w którym współcześnie żyjemy, jest rzeczywistością, w której informacja stała się cennym zasobem – za pośrednictwem urzędów oferujących łączność na odległość może ona dotrzeć w relatywnie krótkim czasie do populacji nawet w najdalszych zakątkach globu. Internet stał się więc sceną, na której największe światowe potęgi prowadzą ostrożną rozgrywkę za pomocą słowa i informacji.

Pandemia COVID-19 sprawiła, że świat, który znamy, stanął na rozdrożu. Prawdopodobnie większość czynności, które społeczeństwo uważało za zinternalizowane i powszechne, zmieni się już na zawsze. Uderzenie, które spowodowała epidemia koronawirusa, okazało się szczególnie silnie w przypadku państw rozwiniętego kapitalizmu. W społeczeństwie nastroje paniki, lęku oraz apatii pogłębia fakt, iż w Internecie można codziennie śledzić statystyki oraz wykresy, które z suchą, kronikarską dokładnością dokumentują kolejne przypadki zgonów i zachorowań. Media dostarczają niemal na żywo kolejnych doniesień dotyczących pandemii, jednak nie zawsze są to komunikaty sprawdzone, prawdziwe oraz kompletne. W czasie rzeczywistym jako społeczeństwo obserwujemy przemiany o charakterze dziejowym, upada panujące do chwili wybuchu pandemii poczucie stosunkowego bezpieczeństwa egzystencjalnego i socjalnego, które dotychczas dotykane było wprawdzie zawirowaniami, najczęściej w postaci kryzysów gospodarczych, jednak zawieszenie kolejnych sektorów gospodarki, zrywanie globalnych łańcuchów dostaw oraz przejście niemal całej populacji w przymusową izolację nie było we współczesnych czasach spotykane¹.

Szczepionki w dobie fake newsów w ujęciu badawczym

Z dniem 21 grudnia 2020 r. państwa należące do Unii Europejskiej i spoza niej dokonały, w ramach wewnętrznych procedur, autoryzacji lub zatwierdzenia

¹ S. Adamczyk, B. Surdykowska, *Świat pracy na bezdrożach. Refleksje wokół możliwych skutków pandemii COVID-19*, „Praca i Zabezpieczenie Społeczne” 2020, t. LXI, nr 4, s. 3–4, <https://worldometers.info/coronavirus> [dostęp: 10.01.2021].

Tozinameranu – opracowanej przez przedsiębiorstwa Phfizer oraz BioNTech szczepionki, zawierającej zmodyfikowane cząsteczki mRNA, które dokonują kodowania białka wirusa SARS-COV-2, co powoduje ze strony organizmu ludzkiego odpowiedź immunologiczną w postaci wytwarzania przeciwciał. Jest to najszybciej wyprodukowana szczepionka we współczesnych czasach z uwagi na presję dotyczącą wpływu pandemii na życie społeczne oraz światową gospodarkę, przeznaczenie bardzo wysokich kwot na finansowanie badań oraz przyspieszenie pewnych procesów autoryzacyjnych w zakresie dopuszczenia szczepionki do użycia. Oprócz wspomnianej szczepionki Phfizer/BioNTech dostępne w obiegu są również m.in. preparaty produkcji Moderny i CureVac, szczepionki opartej na technologii wektorowej, opracowane przez koncern AstraZeneca, oraz oczekująca na zatwierdzenie szczepionka przygotowana przez firmę Johnson&Johnson. Od końca grudnia większość krajów rozpoczęła procedury szczepień wśród populacji.

Od początkowego okresu wybuchu pandemii szczepionka przedstawiana była niemal jako święty Graal walki z pandemią. Jednakże pomimo obecnej dostępności szczepionki wciąż nie ma wystarczającej gwarancji tego, iż większość populacji zostanie zaszczepiona – powodem tego jest istniejący i głośno wyrażany społeczny opór przed szczepionką na COVID-19. Należy w tym miejscu zatrzymać się i wyjaśnić, dlaczego liczba osób zaszczepionych jest tak ważna dla działania szczepionek – odporność powstała w wyniku przyjęcia szczepionki wiązana jest ze zjawiskiem tzw. odporności stadnej (zwanej też grupową, populacyjną), która powstaje w danej grupie na skutek obecności wysokiej liczby osób uodpornionych na chorobę zakaźną, w której transmisja patogenu zachodzi między ludźmi². Liczba osób uodpornionych w grupie powinna przekraczać liczbę podmiotów nieuodpornionych³, gdyż

---

² S.B. Omer, D.A. Salmin, W.A. Orenstein, M.P. DeHart, N. Halsey, *Vaccine refusal, mandatory immunization, and the risks of vaccine – preventable diseases*, „The New England Journal of Medicine” 2009, nr 360, s. 1981–1982, <https://www.nejm.org/doi/pdf/10.1056/NEJMsa0806477?articleTools=true> [dostęp: 10.01.2021].

³ Narodowy Instytut Zdrowia Publicznego – Państwowy Zakład Higieny, *Na czym polega odporność zbiorowiskowa*, <https://szczepienia.pzh.gov.pl/faq/na-czym-polega-odpornosc-zbiorowiskowa> [dostęp: 10.01.2021].

przerywa to łańcuchy zakażeń przez niskie prawdopodobieństwo kontaktów osób, które są odporne, z tymi, którzy tej odporności nie posiadają⁴. Szczytuje się, iż w przypadku koronawirusa potrzebne jest zaszczepienie około 60–70% społeczeństwa⁵.

Jak wynika z badań przeprowadzonych przez Warszawski Uniwersytet Medyczny i ARC Rynek i Opinia⁶, tylko 17% Polaków planuje zaszczepić się tak szybko jak to będzie możliwe, a 23% – dopiero po jakimś czasie. 38% badanych nie zamierza się szczepić w ogóle, a co piąty nie ma na ten temat zdania. Co trzecia osoba deklaruje, że nic by jej nie przekonało do zaszczepienia się. 30% badanych stwierdziło, że takim czynnikiem mogłaby być pewność, że szczepionka chroni całkowicie przed zachorowaniem; możliwość spotykania się ze znajomymi czy chodzenia bez maseczki jest dużo mniej istotne, a najmniej ważne są czynniki związane z wyjazdami za granicę. Jak pisze dr Wojciech Feleszko, komentując badanie: „[...] nie rośnie odsetek osób, które są gotowe się zaszczepić. Wyniki są porównywalne do tych, które prezentowaliśmy w czerwcu, mimo że sytuacja zupełnie nie jest porównywalna. Pół roku temu Polacy mogli być sceptyczni, pandemia nie zbierała takiego żniwa jak teraz, można było mieć wrażenie, że temat ucicha, przynajmniej w odczuciu społeczeństwa. Sześć miesięcy później, kiedy pandemia jest w pełnym rozkwicie, niemal każdy z nas zna kogoś, kto był chory lub kto stracił kogoś z rodziny czy przyjaciół, Polacy nadal są zdystansowani. To zadziwiające. [...] Jaka jest tego przyczyna? Być może taka postawa jest efektem pojawiających się fake newsów, zgodnie z którymi na przykład szczepionka ma powodować bezpłodność”⁷.

⁴ P. Fine, K. Eames, D.L. Heymann, „*Herd immunity*”: *A rough guide*, „*Clinical Infectious Diseases*” 2011, Vol. 52, No. 7, s. 911–912.

⁵ Zespół doradczy ds. COVID-19 przy Prezesie PAN, Stanowisko naukowców dotyczące szczepień przeciwko COVID-19, <https://www.uw.edu.pl/stanowisko-naukowcow-dotyczace-szczepien-przeciwko-covid-19> [dostęp: 10.01.2021].

⁶ *Badanie Warszawskiego Uniwersytetu Medycznego i ARC Rynek i Opinia przeprowadzone w dniach 9–16 grudnia 2020*, <https://arc.com.pl/polacy-niezdecydowani-w-kwestii-szczepienia-na-covid-19> [dostęp: 20.04.2021].

⁷ *Polacy nie chcą się szczepić na koronawirusa – wyniki badania WUM oraz UW we współpracy z ARC Rynek i Opinia*, <https://www.wum.edu.pl/node/14494> [dostęp: 17.04.2021].

Nie jest to trend, który jest obserwowalny wyłącznie na gruncie krajowym; jak wynika z badania⁸ opublikowanego w *Nature Medicine* w październiku 2020 r., z badań opinii publicznej przeprowadzonych w czerwcu 2020 r. na 13 426 respondentach z populacji 19 krajów, 71,5% badanych odpowiedziało „tak” na pytanie, czy przyjmą „zweryfikowaną, bezpieczną szczepionkę”. Badacze, analizując odpowiedzi na to pytanie, odnotowują, że największy odsetek negatywnych odpowiedzi był wśród respondentów z Polski – 27,3%. Na drugie pytanie, które brzmiało „czy przyjąłbyś/przyjęłabyś szczepionkę, która zostałaby zarekomendowana przez pracodawcę i która zostałaby zatwierdzona przez rząd jako bezpieczna i efektywna?”, 31,9% zgodziło się w całości, a 17,9% odpowiedziało negatywnie⁹.

Ruch antyszczepionkowy i altmedowy na przestrzeni ostatnich lat

Niechęć do szczepionek nie jest zjawiskiem, które pojawiło się dopiero z pandemią koronawirusa – jako początek ruchu tzw. antyszczepionkowego wskazuje się publikację doktora Andrew Wakefielda z 1998 r. w czasopiśmie naukowym „*The Lancet*”, w której zadeklarowano, iż może istnieć związek między trójskładnikową szczepionką przeciwko odrze, śwince i różyczce a autyzmem¹⁰. Artykuł od początku był kwestionowany przez środowiska naukowe. W późniejszym okresie odkryto, iż Andrew Wakefield otrzymał około pół miliona funtów od prawnika, który przygotowywał pozew przeciwko przedsiębiorstwu produkującemu kwestionowaną szczepionkę. Czasopismo, w którym miała miejsce publikacja artykułu, wycofało go, a licencja do wykonywania zawodu lekarza została Wakefieldowi odebrana. Mimo to

⁸ J.V. Lazarus, S.C. Ratzan, A. Palayew, L.O. Gostin, H.J. Larson, K. Rabin, S. Kimball, A. El-Mohandes, *A global survey of potential acceptance of a COVID-19 vaccine*, „*Nature Medicine*” 2020, No. 27, s. 225–226.

⁹ Ibidem.

¹⁰ C. Haberman, *A Discredited Vaccine Study’s Continuing Impact on Public Health*, „*New York Times*”, Feb. 1, 2015, <https://www.nytimes.com/2015/02/02/us/a-discredited-vaccine-studys-continuing-impact-on-public-health.html> [dostęp: 10.01.2020].

kłamstwo przeniknęło do społecznej świadomości jako fakt, dodatkowo mający naukowo-badawcze fundamenty, i trwa do dziś¹¹.

Ruch antyszczepionkowy i altmedowy to tematy, które współcześnie okupują dyskusje medialne – i to z ważnych powodów. W ciągu ostatnich dwóch dekad obserwowany jest znaczący wzrost w zapadalności na choroby, co do których istniało przekonanie, że za pomocą szczepionek zostaną z czasem eradykowane¹². Jest to powszechnie wiązane z niechęcią do szczepień (i niewykonaniem ich) podsycaną przez ruchy antyszczepionkowe¹³. WHO w 2019 r. zakwalifikowało antyszczepionkowość jako jedno z dziesięciu największych zagrożeń dla światowego zdrowia publicznego¹⁴.

Początkowe podejście do ruchu antyszczepionkowego podczas pandemii COVID-19 polegało na wyrażeniu nadziei, iż epidemia wysoce zaraźliwej choroby, destabilizującej niemal wszystkie dziedziny życia, przypomni społeczeństwu, jakie wysiłki i koszty ponoszone były w walce z zagrożeniami epidemicznymi, aczkolwiek teraźniejszość pokazuje, że problem sięga znacznie głębiej – nie chodzi tu już o same ruchy antyszczepionkowe czy stanowiska proszczepionkowe, ale o poczucie pewności co do samej szczepionki i wyzbycie się postawy lękowej¹⁵.

Sprawie nie pomaga także powszechna dezinformacja oraz ciągły napływ fake newsów dotyczących szczepionki, pandemii COVID-19 oraz samej medycyny. We współczesnym świecie jesteśmy przyzwyczajeni do korzystania z Internetu jako źródła wiedzy i informacji – i bezsprzecznie nie jest to podejście całkowicie błędne. Problemem jest tu raczej weryfikacja uzyskiwanych informacji.

¹¹ M. Laskowski, *Nudging towards vaccination: behavioral law and economics approach to childhood immunization policy*, „Texas Law Review” 2016, Vol. 94, No. 3, s. 601–602.

¹² E.A. Harrison, J.W. Wu, *Vaccine confidence in the time of COVID-19*, „European Journal of Epidemiology” 2020, Vol. 35, s. 326.

¹³ L. Yang, B.T. Grenfell, M.J. Mina, *Measles vaccine escape: Should we be concerned?*, „European Journal of Epidemiology” 2019, Vol. 34, s. 893–896.

¹⁴ World Health Organization, *Ten threats to global health in 2019*, <https://www.who.int/news-room/spotlight/ten-threats-to-global-health-in-2019> [dostęp: 10.01.2021].

¹⁵ E.A. Harrison, J.W. Wu, op. cit., s. 326.

Prawo w stosunku do fałszywych informacji i dezinformacji. Obowiązek szczepień w polskim systemie prawnym

Informacja fałszywa i dezinformacja, czyli informacje, które umyślnie wprowadzają w błąd odbiorcę, to tematyka złożona. Politycy wykorzystują dezinformację, aby zaprezentować swoim zwolennikom odpowiedni obraz jakiegoś zjawiska. Istnieją organizacje, które wykorzystują sytuacje epidemii, tworząc całe platformy internetowe, których jedynym celem jest szerzenie dezinformacji w celu wyłudzenia pieniędzy. W tym chaosie komunikacyjnym niewiele informacji jest poddawanych merytorycznej weryfikacji – słowa w natłoku informacji i wydarzeń stają się jak wiatr. Organy rządowe i odpowiadające za zdrowie publiczne są jednak świadome tego, iż ten nieład dezinformacyjny może być przerywany tylko przez prowadzenie edukacji.

Angażują się w to również prywatne podmioty, zwłaszcza giganci internetowi: Facebook oraz Youtube, aktywnie usuwają treści, z których jasno wynika, iż zawierają fake newsy oraz stanowią zagrożenie dla zdrowia publicznego. Kiedy w wyszukiwarce Google wpisujemy hasło: „czy szczepionki są bezpieczne?“, algorytmy wyszukiwania pozycjonują treści w ten sposób, iż na pierwszych miejscach znajdują się źródła o naukowym oparciu lub strony rządowe danego państwa, zawierające oficjalne informacje. Ale dezinformacja w przypadku medycyny rozumianej jako nauka jest jak mityczna hydra – po odcięciu jej jednej głowy, natychmiast na jej miejsce wyrasta następna.

W świecie pandemii COVID-19 niepokój i lęk, który wywołuje panująca sytuacja, tylko pogarsza sprawę – teorie konspiracyjne i fałszywe informacje, od technologii 5G i jej masztów po Billa Gatesa używającego szczepionek do wszczepiania chipów, aby kontrolować ludzkość, mają szeroki zasięg. Mimo iż ruchy antyszczepionkowe i altmedowe zrzeszają wielu członków, to aktywne używanie przez nie platformy internetowej, zwłaszcza mediów społecznościowych, pozwala na wzmocnienie ich przekazu i docieranie do publiki niemal na zasadzie profilowania – wybierane są grupy społeczne, które z różnych powodów mogą się czuć skonfundo-

wane oraz niepewne co do szczepionek – odnosi się to zwłaszcza do ludzi, którzy są rodzicami¹⁶.

W tym miejscu należy zadać pytanie, czy istnieją środki prawne, które w tym zakresie są możliwe do podjęcia. Celem obowiązującego w Polsce systemu obowiązkowych szczepień jest zapewnienie pewnego poziomu ochrony, jeśli chodzi o zdrowie publiczne, w ramach gwarancji bezpieczeństwa zdrowotnego zarówno osób szczepionych, jak i całej populacji. Składają się na to warunki zakupu szczepionek, standardy ich dostaw i przechowywania oraz dopuszczania ich do obrotu – co stanowi domenę *imperium*, czyli poddaną kognicji, a zatem również odpowiedzialności władzy publicznej – ale także warunki podawania szczepionki pacjentowi – gdzie odpowiedzialność kształtuje się po stronie świadczeniodawcy; chodzi tu przede wszystkim o minimalizację wystąpienia tzw. niepożądanych odczynów poszczepiennych¹⁷.

Ustawodawca nakłada obowiązek wykonywania szczepień poprzez zapisy ustawy z dnia 5 grudnia 2008 r. o zapobieganiu oraz zwalczaniu zakażeń i chorób zakaźnych u ludzi¹⁸, a konkretniej – w treści art. 17 oraz art. 5 ust. 1 pkt 1 lit. b ustawy o zapobieganiu oraz zwalczaniu zakażeń i chorób zakaźnych u ludzi, zgodnie z którymi osoby przebywające na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej są obowiązane na zasadach określonych w ustawie do poddania się szczepieniom ochronnym. Kolejną regulacją z zakresu szczepień jest art. 27 ust. 1 pkt 7 ustawy o świadczeniach zdrowotnych finansowanych ze środków publicznych¹⁹, który wpisuje szczepienia ochronne do katalogu działań w zakresie profilaktyki.

Wojewódzki Sąd Administracyjny w Warszawie w wyroku z dnia 10 lutego 2017 r. uznał opisane wyżej ustawowe obowiązki szczepień ochronnych

¹⁶ K. Megget, *Even COVID-19 can't kill the anti-vaccination movement*, „BMJ” 2020, Vol. 369, s. 1.

¹⁷ P. Lipowski, *Realizacja szczepień ochronnych – implikacje prawne*, „Studia Prawnicze KUL” 2017, nr 3, s. 17.

¹⁸ Ustawa z dnia 5 grudnia 2008 r. o zapobieganiu oraz zwalczaniu zakażeń i chorób zakaźnych u ludzi (tekst jedn.: Dz.U. z 2020 r., poz. 1845 ze zm.).

¹⁹ Ustawa z dnia 27 sierpnia 2004 r. o świadczeniach zdrowotnych finansowanych ze środków publicznych (tekst jedn.: Dz.U. z 2020 r., poz. 1398 ze zm.).

za równorzędnik braku uprawnienia do korzystania przez pacjenta z prawa odmowy poddania się szczepieniom przy powołaniu się na art. 16 ustawy o prawach pacjenta i RPP. Sąd w swoim orzeczeniu wyraził, że nad wolnością światopoglądu ma tu nadrzędność interes społeczny w postaci ochrony bezpieczeństwa zdrowotnego populacji, które ma pierwszeństwo przed zgodą pacjenta na zabieg medyczny (lub brakiem takiej zgody), rozumianą jako emanacja wolności osoby ludzkiej²⁰.

Brak realizacji obowiązku szczepienia nie powoduje oczywiście zastosowania środków przymusu bezpośredniego, ale wiąże się z konsekwencjami postępowania egzekucyjnego – chodzi tu oczywiście o sankcję finansową, którą Powiatowy Inspektor Sanitarny może nałożyć na podstawie art. 119 w związku z art. 26 ustawy o postępowaniu egzekucyjnym w administracji²¹. Jeżeli od obowiązku szczepienia dziecka uchylają się jego rodzice, to może to podlegać kontroli ze strony sądu rodzinnego, który uprawniony jest do ograniczenia, zawieszenia lub pozbawienia władzy rodzicielskiej.

W kontekście szczepień przeciwko COVID-19 w Polsce z dniem 15 grudnia 2020 r. wprowadzony został dokument nazwany Narodowym Programem Szczepień, stanowiący strategię procesu prowadzenia szczepień wśród populacji. Natomiast dnia 31 grudnia 2020 r., z mocą wsteczną obowiązywania od 27 grudnia 2020 r., ogłoszono rozporządzenie Ministra Zdrowia w sprawie metody zapobiegania COVID-19²², w którym w § 1 zdefiniowano metodę zapobiegania COVID-19 jako szczepienia ochronne. Podkreślić należy, iż w świetle obowiązującego prawa, na obecną chwilę²³, szczepienie przeciwko COVID-19 nie stanowi szczepienia ochronnego, zatem nie istnieje obowiązek poddania się temu zabiegowi.

²⁰ Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie, sygn. akt VII SA/Wa 819/16.

²¹ Ustawa z dnia 17 czerwca 1966 r. o postępowaniu egzekucyjnym w administracji (tekst jedn.: Dz.U. z 2020, poz. 1427 z późn. zm.).

²² Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 31 grudnia 2020 r. w sprawie metody zapobiegania COVID-19 (tekst jedn.: Dz.U. z 2021 r., poz. 10).

²³ Tekst jedn.: styczeń 2021 r.

Prawne środki walki z dezinformacją – projekt *Digital service act*

Przechodząc do krótkiego prawnego omówienia ewentualnego przeciwdziałania na gruncie prawnym ruchom altmedowym, czyli odrzucającym naukowo potwierdzone metody medyczne – jednym rozwiązaniem wydaje się tutaj zastosowanie art. 58 ustawy o zawodzie lekarza i lekarza dentystry²⁴, który statuuje odpowiedzialność za udzielanie świadczeń zdrowotnych bez uprawnień. Jednakże jasne jest, że tutaj sankcja może być zastosowana, gdy dojdzie do czynu opisanego w dyspozycji przepisu, jednakże tej regulacji nie da się zastosować do szerzenia fake newsów na temat medycznych faktów. Można tu wprawdzie odnosić się do karnistycznych konstrukcji przestępstw zniesławienia, kradzieży tożsamości, znieważenia, ale w większości sytuacji nie zaistnieje wypełnienie znamion wymienionych przestępstw. *Novum* w tej kwestii stanowi znajdujący się obecnie w fazie projektowania unijny Akt o usługach cyfrowych²⁵ (wniosek Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie jednolitego rynku usług cyfrowych (akt o usługach cyfrowych) i zmieniające dyrektywę 2000/31/WE, ang. *Digital Services Act*²⁶). Ma on dotyczyć usług pośrednictwa internetowego, takich jak dostawy dostępu do Internetu, usługi hostingowe, *cloud computing*, media społecznościowe, platformy zakupowe. W założeniach Akt o usługach cyfrowych obowiązywałby zarówno pośredników internetowych z siedzibą w UE, jak i poza jej terytorium – kryterium ma być oferowanie usług na jednolitym rynku unijnym.

Według autorów projektu regulacja ta ma usprawnić proces usuwania z Internetu treści nielegalnych oraz ochrony swobody wypowiedzi. Akt ten ma nakładać na pośredników internetowych obowiązek usuwania treści

²⁴ Ustawa z dnia 5 grudnia 1996 r. o zawodach lekarza i lekarza dentystry (tekst jedn.: Dz.U. z 2020, poz. 514 z późn. zm.).

²⁵ Za: Komisja Europejska, https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/digital-services-act-ensuring-safe-and-accountable-online-environment_pl [dostęp: 27.04.2021].

²⁶ European Union, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020PC0825&from=pl> [dostęp: 27.04.2021].

nielegalnych oraz szkodliwych – właśnie takich jak dezinformacja, ale też mowa nienawiści oraz oferty produktów niebezpiecznych czy podrobionych. Zgodnie z propozycją w zakresie nowych przepisów serwisy miałyby obowiązek poinformować użytkownika, dlaczego opublikowany materiał lub wystawiony na sprzedaż towar został usunięty oraz dać mu prawo do odwołania się od tej decyzji, jeśli zostanie ona uznana przez internautę za błędną. DAS ma również przyznać organom unijnym uprawnienia do kontroli funkcjonowania platform, w tym zobowiązać firmy technologiczne do ułatwienia unijnym analitykom wglądu do kluczowych danych platformy. Zaostrzone byłyby również regulacje dotyczące egzekwowania przepisów na całym jednolitym rynku UE – zwłaszcza duże platformy, czyli posiadające ok. 45 mln użytkowników i docierające do ponad 10 proc. ludności Unii Europejskiej, będą surowo rozliczane z przestrzegania regulacji i podlegać będą nowej strukturze nadzoru sprawowanego przez specjalnie powołaną radę krajowych koordynatorów usług cyfrowych. Nowe regulacje umożliwiłyby organom UE nałożenie sankcji na firmy za nieprzestrzeganie przepisów – mogłyby to być grzywny w wysokości do 10 proc. globalnych obrotów firmy. Komisja Europejska mogłaby też wymagać od koncernów wprowadzenia zmian strukturalnych, w tym rozdziału lub sprzedaży części działalności np. jednego z serwisów. Jak jednak zaznaczają unijni prawodawcy, środek ten zostanie zastosowany tylko w ostateczności i „w przypadku, gdy nie będzie dostępny żaden inny również skuteczny środek alternatywny zapewniający przestrzeganie przepisów”²⁷.

Akt taki z pewnością może być skutecznym narzędziem walki z dezinformacją, zwłaszcza w zakresie denializmu w odniesieniu do faktów naukowych, jednakże chciałabym przeanalizować, czy nie będzie to stanowiło tylko pogorszenia nastrojów społecznych, szczególnie w sytuacji przejścia przez wyjątkowo trudny okres pandemii, z powodu którego poczucie bezpieczeństwa większości osób zostało poważnie zachwiane – co przekłada się z pewnością również na zaufanie do systemu prawa i państwa.

---

²⁷ Odsyłacz???

Psychologiczno-kognitywistyczne ujęcie kwestii fake newsów oraz ruchów antyszczepionkowych

Ludzie poszukują prawdy w sposób, który nigdy nie będzie perfekcyjny, a to ze względu na to, jaka jest natura umysłu. Jednym z pierwszych mechanizmów obronnych jest czarno-biały podział otaczającej rzeczywistości – na sytuacje całkowicie dobre i całkowicie złe. Dzieje się tak szczególnie w nieznanach i nowych sytuacjach, gdy nie mamy danych, wiedzy na temat tego, co jest bezpieczne – aczkolwiek należy tu zapytać, czy wiedza ta nie jest wiarą w to, co uważamy za bezpieczne, a nie w to, o czym wiemy, że nosi taki przymiot.

Ludzki umysł kieruje się trzema podstawowymi procesami, gdy chodzi o czynności kognitywne – schematów myślowych, błędów poznawczych i motywowanego rozumowania. Schematy myślowe są uzasadniane z perspektywy ewolucyjnej – najpierw przyjmujemy informację (zatwierdzamy ją), a dopiero potem testujemy ją pod względem naszego światopoglądu, następczo. Odwołanie do ewolucji następuje tu ze względu na fakt, iż sceptycyzm nie był gatunkowi ludzkiemu potrzebny do przeżycia w czasach prehistorycznych, powodował wręcz efekt przeciwny do zamierzonego²⁸ – w sytuacji polowania, gdy jeden z łowczych zauważał podejrzany ruch, ostrzegał towarzysza o prawdopodobnie zbliżającym się drapieżniku i rozpoczynał ucieczkę. Jeśli towarzysz byłby sceptykiem, zacząłby rozważać, czy współłowczy ma rację, czy mówi prawdę, czy nie jest to jego wyobraźnia, i padałby ofiarą atakującego drapieżnika²⁹.

W świecie, w którym gatunek ludzki ciągle ewoluował lub znajdował się w etapie zbieracko-łowickim, bezkrytyczna wiara w schematy oraz

²⁸ E. Asp, K. Manzel, B. Koestner, N.L. Denburg, D. Tranel, *Benefit of the Doubt: A New View of the Role of the Prefrontal Cortex in Executive Functioning and Decision Making*, „Frontiers Neuroscience” 2013, Vol. 7, s. 5, <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fnins.2013.00086/full> [dostęp: 11.01.2021].

²⁹ K. Anderson, *Truth, Lies and Likes: Why Human Nature Makes Online Misinformation a Serious Threat (and What We Can Do about it)*, „Law & Psychology Review” 2019–2020, Vol. 44, s. 213.

w przekazy członków tej samej społeczności była korzystniejsza niż próba cynizmu³⁰. Dodatkowo społeczne reperkusje w postaci naruszenia reputacji danego członka społeczności i jego relacji z innymi ograniczały potrzebę wyrażania poglądów sceptycznych wobec tych prezentowanych przez większość, zwłaszcza gdy chodziło o mniej liczne plemiona³¹. Schematy i uogólnienia są pomocne w porządkowaniu, ilość informacji napływających z zewnątrz jest zbyt duża do przyswojenia i przeanalizowania dla ludzkiego mózgu – musimy pamiętać, że jest to organ zużywający najwięcej energii – zatem aby niejako, kolokwialnie ujmując, „ograniczyć jej pobór”, mózg do danych sytuacji i postaci przyporządkowuje schematy.

Błąd poznawczy natomiast związany jest z tym, iż życie często przynosi namzemu gatunkowi sytuacje zbyt złożone, aby poprawnie ocenić przed podjęciem danego działania – zatem heurystyka, czyli uproszczone metody wnioskowania, ułatwiają zrozumienie otaczającej rzeczywistości i czynią ją bardziej przyjazną³². Nasze mózgi starają się wpasować rzeczywistość czy informację, która jest dla nas nowa i nieznaną, do już istniejącego modelu myślowego właśnie przez heurystykę³³, co jednak może sprawić, że fikcja będzie nam dawała odczucie bycia prawdą³⁴. Dzieje się tak dlatego, że powtarzalność ekspozycji na pewne informacje może wykreować i wzmocnić w ludziach wrażenie, że dana informacja jest prawdziwa³⁵. Powtarzalność tworzy poczucie czegoś znanego, a mózg interpretuje to odczucie znajomo-

---

³⁰ A. Gonzalez, D. Schulz, *Helping Truth with Its Boots: Accreditation as an Antitode to Fake News*, „The Yale Law Journal Forum” 2017, Vol. 127, s. 315–316.

³¹ G. Geher, *What is Your Social Reputation?*, „Psychology Today” 2018, <https://www.psychologytoday.com/us/blog/darwins-subterranean-world/201810/what-is-your-social-reputation> [dostęp: 11.01.2021].

³² U.K.H. Ecker, *Why Rebuttals May Not Work: The Psychology of Misinformation*, „Media Asia” 2017, Vol. 44, s. 80.

³³ Ibidem.

³⁴ M.S. Zaragoza, K.J. Mitchell, *Repeated Exposure to Suggestion and the Creation of False Memories*, „Psychology Science” 1996, Vol. 7(5), s. 294.

³⁵ Ibidem.

ści jako marker poprawności³⁶. Powtarzalność łączy się również z błędnym interpretowaniem przez pamięć, co jest tendencją do przypominania sobie informacji przy jednoczesnym błędnym przypisaniu źródła informacji³⁷.

Motywowane rozumowanie to wiedziony przede wszystkim emocjami system rozumowania, w którym ludzie swobodnie akceptują tok rozumowania, wspierający przede wszystkim ich tok rozumowania przy jednocześnie wysoce aktywnym krytykowaniu poglądów przeciwnych³⁸. Motywowane rozumowanie w połączeniu z błędem konfirmacji, polegającym na preferencji tylko informacji wpasowujących się w przyjętą hipotezę, sprawia, że ludzie są stworzeni do prowadzenia ciągłego dyskursu³⁹.

W pewnym sensie opisane cechy ludzkiego umysłu są źródłem ludzkiej pomysłowości – ta intelektualna upartość pchała ludzkość do osiągnięcia celów mimo występujących na drodze przeszkód⁴⁰. Jednakże te kognitywne narzędzia jednocześnie sprawiają, iż nasz umysł prawie zawsze wspiera konkluzję, którą pragniemy uzyskać, co jest fundamentalnie sprzeczne z tym, czym jest dążenie do prawdy i odkrycia faktów⁴¹. Tak więc, jeżeli dana osoba raz uwierzy w informację będącą właściwie dezinformacją, to błąd konfirmacji oraz motywowane rozumowanie utrudniają odwrócenie od powzięcia tej wiary⁴². Dodatkowo motywowane rozumowanie, wyeksponowane na

---

³⁶ J.L. Foster, T. Huthwaite, J. Yesberg, M. Garry, E. Loftus, *Repetition, Not Number of Sources, Increases Both Susceptibility to Misinformation and Confidence in the Accuracy of Eyewitnesses*, „Acta Psychologica” 2012, Vol. 139, s. 320–321.

³⁷ D.L. Schacter, Ch.S. Dodson, *Misattribution, False Recognition and the Sins of Memory*, „Philosophical Transactions of the Royal Society of London” 2001, Vol. 356, s. 1385–1386.

³⁸ Z. Kunda, *The Case for Motivated Reasoning*, „Psychological Bulletin” 1990, Vol. 108, s. 480, 495.

³⁹ H. Mercier, *The Argumentative Theory: Predictions and Empirical Evidence*, „Trends Cognitive Science” 2016, Vol. 20(9), s. 689–690.

⁴⁰ Z. Kunda, op. cit., s. 483.

⁴¹ Ibidem.

⁴² S. Grafanaki, *Drowning in Big Data: Abundance of Choice, Scarcity of Attention and Personalization Trap, A Case for Regulation*, „Richmond Journal of Law and Technology” 2017, Vol. XXIV, No. 1, s. 34.

informację stanowiącą fakt, szczególnie z podstawami naukowymi, może dać efekt odwrotny do zamierzonego – wierzenia i poglądy wobec danej osoby kwestionowane, a przez nią zinternalizowane, mogą się zintensyfikować po przedstawieniu danych, które dany pogląd podważają⁴³.

Oprócz tych cech umysłu ludzkiego, zwrócić też uwagę trzeba na płaszczyznę sytuacji, w której poruszamy się jako społeczeństwo. Sytuacja pandemii sprawia, że spotyka nas rzeczywistość przypominająca paranoiczną osobowość, cechującą się tendencją do błędnego postrzegania oraz zniekształcania rzeczywistości w wybranych obszarach. Ciągłe fantazjowanie o niebezpieczeństwie współlistnieje z nieracjonalnymi oczekiwaniami, wyolbrzymieniem wrogiego zagrożenia oraz przeczuleniem na najdrobniejsze błędne, choć nieuchronne rozczarowania. W ramach takiej osobowości łatwo rodzą się przekonania o zdradzie i spisku.

Obecne społeczeństwo istnieje w poczuciu rozczarowania z powodu pozostawienia przez figury postrzegane przez pryzmat rodzicielstwa – jak na przykład rząd, aparat państwowy, służba zdrowia, z uwagi na wysoki bodziec lęku, zagrożenia, przymusowej zmiany zachowania, prowadzącej do kryzysu tożsamości. W sytuacji niepewności oraz strachu, chaosu organizacyjnego i komunikacyjnego, ciągłej frustracji i rozczarowania powstają przekonania i teorie, które utrzymują naszą świadomość w stanie względnie niezachwia- nym, dzięki czemu internalizujemy przekonanie, że podejmowane przez nas decyzje są właściwe i poprawne. Jeżeli lęk jest nacechowany paranooidalnie, to stąd niedaleko do nieufności i imaginacji istnienia pewnej zmywy w sytuacji spotkania z nieznanym. Zauważyć też należy, iż wiele z obecnie istniejących teorii spiskowych to te same, cyrkulujące od lat historie, jednakże przebrane w szaty covidowe⁴⁴. Teorie konspiracyjne, musimy zauważyć, to historie – sposób, w jaki nasze mózgi nadają sens światu. Teorie spiskowe

⁴³ J.D. Varat, *Truth, Courage and Other Human Dispositions: Reflection on Falsehoods and the First Amendment*, „Oklahoma Law Review” 2018, Vol. 71, s. 35, 40.

⁴⁴ A. Nguyen, D. Catalan-Matamoros, *Digital Mis/Disinformation and Public Engagement with Health and Science Controversies: Fresh Perspectives from COVID-19*, „Media and Communication” 2020, Vol. 8(2), s. 324.

pod względem fabularnym mają doskonałą narrację – jest czarny charakter, zawiązana, wielkowątkowa zмова, są męczennicy, bojownicy o wolność i prawdę. Przemawiają do nas lepiej niż historia o pojawiającym się znikąd i bez powodu wirusie, destabilizującym nasze poczucie bezpieczeństwa i sprawiającym, że świat, który wydawał nam się znany, przestaje taki być. Porównać to można do wierzeń religijnych – pomaga to nam poczuć kontrolę nad rzeczywistością, wierzyć, iż nie ma wydarzeń przypadkowych, ale wszystko jest zaplanowane, a jeżeli takie są – to dalej są w ludzkiej mocy, nadzór i decyzyjność nie zostają nam odebrane. Luki w rzeczywistości i ludzkiej wiedzy umacniają spiskowe teorie. Dodatkowo, media cyfrowe stanowią niejako katalizator dla dezinformacji, gdyż jest to środowisko, gdzie faktyczna wiedza i metody oparte na badaniach i dowodach nie zawsze znajdują zaufanie. Teorie spiskowe wchodzą w pętlę pozytywnego sprzężenia zwrotnego – są szeroko i powszechnie dyskutowane, a to według społeczeństwa dowodzi ich prawdziwości; nie pomaga też fakt ich głoszenia przez polityków, którzy cynicznie nimi żonglują w celu wpisania w swój program polityczny. Całe to środowisko podsyca trwające od lat ziszczenie się orwellowskiej rzeczywistości Wielkiego Brata, które raczej powodowane jest powszechną cyfryzacją oraz rzeczywistością przebudźcowania. Wywołuje to wrażenie życia w dystopii, a w taką narrację odrzucanie nauki doskonale się wpisuje. Identyfikuje się ją jako narzędzie opresji i część tajemniczego „systemu”. Można więc odnotować, że szczepienia przeciwko COVID-19 padły raczej ofiarą nastrojów społecznych, adresowanych nie wobec konkretnej grupy, ale pewnego narzędzia.

Zakończenie

Jako naukowcy mamy obowiązek dzielenia się wiedzą publicznie, aby budować system podejmowania decyzji opartych na dowodach. Nie pomogą temu postawa dyskredytowania czy środki przymusu, wprowadzone przez aparat państwowy – należy bowiem skłaniać się ku efektywnemu przeciwdziałaniu dezinformacji poprzez *fact-checking*, zreferowany w sposób przystępny

dla naszego społeczeństwa. W omawianym aspekcie pozytywnie należy ocenić działalność kanałów popularnonaukowych, szczególnie w serwisie Youtube, oraz obserwowane po tzw. „szturmie na Kapitol” w USA banowanie kont kolportujących fake newsy – w tym kont samego prezydenta USA, Donalda Trumpa⁴⁵. Jednakże, aby pokonać klimat denializmu naukowego, a przede wszystkim niechęci do szczepionek, potrzebne są działania spójne i zaplanowane.

| BIBLIOGRAFIA

1. Adamczyk S., Surdykowska B., *Świat pracy na bezdrożach. Refleksje wokół możliwych skutków pandemii COVID-19*, „Praca i Zabezpieczenie Społeczne” 2020, t. LXI, nr 4, s. 3–10, <https://worldometers.info/coronavirus> [dostęp: 10.01.2021].
2. Anderson K., *Truth, Lies and Likes: Why Human Nature Makes Online Misinformation a Serious Threat (and What We Can Do about it)*, „Law & Psychology Review” 2019–2020, Vol. 44, s. 211–243.
3. Asp E., Manzel K., Koestner B., Denburg N.L., Tranel D., *Benefit of the Doubt: A New View of the Role of the Prefrontal Cortex in Executive Functioning and Decision Making*, „Frontiers Neuroscience” 2013, Vol. 7, s. 1–13, <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fnins.2013.00086/full> [dostęp: 11.01.2021].
4. *Badanie Warszawskiego Uniwersytetu Medycznego i ARC Rynek i Opinia przeprowadzone w dniach 9–16 grudnia 2020 r.*, <https://arc.com.pl/polacy-niezdecydowani-w-kwestii-szczepienia-na-covid-19> [dostęp: 20.04.2021].
5. Ecker U.K.H., *Why Rebuttals May Not Work: The Psychology of Misinformation*, „Media Asia” 2017, Vol. 44, s. 79–87.
6. European Union, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020PC0825&from=pl> [dostęp: 27.04.2021].
7. Fine P., Eames K., Heymann D.L., „Herd immunity”: A rough guide, „Clinical Infectious Diseases” 2011, Vol. 52, No. 7, s. 911–916.

⁴⁵ Za: *Permanent suspension of @realDonaldTrump*, https://blog.twitter.com/en_us/topics/company/2020/suspension.html [dostęp: 24.04.2021].

8. Foster J.L., Huthwaite T., Yesberg J., Garry M., Loftus E., *Repetition, Not Number of Sources, Increases Both Susceptibility to Misinformation and Confidence in the Accuracy of Eyewitnesses*, „Acta Psychologica” 2012, Vol. 139, s. 320–326.
9. Geher G., *What is Your Social Reputation?*, „Psychology Today” 2018, <https://www.psychologytoday.com/us/blog/darwins-subterranean-world/201810/what-is-your-social-reputation> [dostęp: 11.01.2021].
10. Gonzalez A., Schulz D., *Helping Truth with Its Boots: Accreditation as an Antitode to Fake News*, „The Yale Law Journal Forum” 2017, Vol. 127, s. 315–336.
11. Grafanaki S., *Drowning in Big Data: Abundance of Choice, Scarcity of Attention and Personalization Trap, A Case for Regulation*, „Richmond Journal of Law and Technology” 2017, Vol. XXIV, No. 1, s. 1–66.
12. Haberman C., *A Discredited Vaccine Study’s Continuing Impact on Public Health*, „New York Times”, Feb. 1, 2015, <https://www.nytimes.com/2015/02/02/us/a-discredited-vaccine-studys-continuing-impact-on-public-health.html> [dostęp: 10.01.2020].
13. Harrison E.A., Wu J.W., *Vaccine confidence in the time of COVID-19*, „European Journal of Epidemiology” 2020, Vol. 35, s. 325–330.
14. Komisja Europejska, https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/digital-services-act-ensuring-safe-and-accountable-online-environment_pl [dostęp: 27.04.2021].
15. Kunda Z., *The Case for Motivated Reasoning*, „Psychological Bulletin” 1990, Vol. 108, s. 480–498.
16. Laskowski M., *Nudging towards vaccination: behavioral law and economics approach to childhood immunization policy*, „Texas Law Review” 2016, Vol. 94, No. 3, s. 601–628.
17. Lazarus J., Ratzan S.C., Palayew A., Gostin L.O., Larson H.J., Rabin K., Kimball S., El-Mohandes A., *A global survey of potential acceptance of a COVID-19 vaccine*, „Nature Medicine” 2020, No. 27, s. 225–228.
18. Lipowski P., *Realizacja szczepień ochronnych – implikacje prawne*, „Studia Prawnicze KUL” 2017, nr 3, s. 17–29.
19. Megget K., *Even COVID-19 can’t kill the anti-vaccination movement*, „BMJ” 2020, Vol. 369, s. 1–2.
20. Mercier H., *The Argumentative Theory: Predictions and Empirical Evidence*, „Trends Cognitive Science” 2016, Vol. 20(9), s. 689–700.
21. Narodowy Instytut Zdrowia Publicznego – Państwowy Zakład Higieny, *Na czym polega odporność zbiorowiskowa*, <https://szczepienia.pzh.gov.pl/faq/na-czym-polega-odpornosc-zbiorowiskowa> [dostęp: 10.01.2021].

22. Nguyen A., Catalan-Matamoros D., *Digital Mis/Disinformation and Public Engagement with Health and Science Controversies: Fresh Perspectives from COVID-19*, „Media and Communication” 2020, Vol. 8(2), s. 323–228.
23. Omer S.B., Salmin D.A., Orenstein W.A., DeHart M.P., Halsey N., *Vaccine refusal, mandatory immunization, and the risks of vaccine – preventable diseases*, „The New England Journal of Medicine” 2009, No. 360, s. 1981–1988, <https://www.nejm.org/doi/pdf/10.1056/NEJMsa0806477?articleTools=true> [dostęp: 10.01.2021].
24. *Permanent suspension of @realDonaldTrump*, https://blog.twitter.com/en_us/topics/company/2020/suspension.html [dostęp: 24.04.2021].
25. *Polacy nie chcą się szczepić na koronawirusa – wyniki badania WUM oraz UW we współpracy z ARC, Rynek i Opinia*, <https://www.wum.edu.pl/node/14494> [dostęp: 17.04.2021].
26. Schacter D.L., Dodson Ch.S., *Misattribution, False Recognition and the Sins of Memory*, „Philosophical Transactions of the Royal Society of London” 2001, Vol. 356, s. 1385–1393.
27. Twitter, Inc., *Permanent suspension of @realDonaldTrump*, https://blog.twitter.com/en_us/topics/company/2020/suspension.html [dostęp: 24.04.2021].
28. Varat J.D., *Truth, Courage and Other Human Dispositions: Reflection on Falsehoods and the First Amendment*, „Oklahoma Law Review” 2018, Vol. 71, s. 35–57.
29. World Health Organization, *Ten threats to global health in 2019*, <https://www.who.int/news-room/spotlight/ten-threats-to-global-health-in-2019> [dostęp: 10.01.2021].
30. Yang L., Grenfell B.T., Mina M.J., *Measles vaccine escape: Should we be concerned?*, „European Journal of Epidemiology” 2019, Vol. 34, s. 893–896.
31. Zaragoza M.S., Mitchell K.J., *Repeated Exposure to Suggestion and the Creation of False Memories*, „Psychology Science” 1996, Vol. 7(5), s. 246–260.
32. Zespół doradczy ds. COVID-19 przy Prezesie PAN, *Stanowisko naukowców dotyczące szczepień przeciwko COVID-19*, <https://www.uw.edu.pl/stanowisko-naukowcow-dotyczace-szczepien-przeciwko-covid-19> [dostęp: 10.01.2021].

Akty prawne

1. Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 31 grudnia 2020 r. w sprawie metody zapobiegania COVID-19 (tekst jedn: Dz.U. z 2021 r., poz. 10).
2. Ustawa z dnia 17 czerwca 1966 r. o postępowaniu egzekucyjnym w administracji (tekst jedn.: Dz.U. z 2020, poz. 1427 z późn. zm.).

3. Ustawa z dnia 27 sierpnia 2004 r. o świadczeniach zdrowotnych finansowanych ze środków publicznych (tekst jedn.: Dz.U. z 2020 r., poz. 1398 ze zm.).
4. Ustawa z dnia 5 grudnia 2008 r. o zapobieganiu oraz zwalczaniu zakażeń i chorób zakaźnych u ludzi (tekst jedn.: Dz.U. z 2020 r., poz. 1845 ze zm.).
5. Ustawa z dnia 5 grudnia 1996 r. o zawodach lekarza i lekarza dentysty (tekst jedn.: Dz.U. z 2020, poz. 514 z późn. zm.).
6. Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie, sygn. akt VII SA/Wa 819/16.